

46. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. / О. Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.
47. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К., 2002. – 640 с.
48. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2988. – Оп. 1. – Спр. 25.
49. Там само. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 6.
50. Державний архів Київської області. – Ф. Р-1871. – Оп. 1. – Спр. 55.
51. Лист проф. М. Грушевського до канадських українців. Женева. 18.XII.1919 // Український історик. – Ч. 3–4 (47–48). – Рік XII. – 1975. – С. 74.
52. Нова рада. – 1918. – № 21. – 13 лютого.
53. Верстюк В. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід : [збірник на пошану Ярослава Пеленського] / [ред. кол. : Я. Дузінкевіч (голов. ред.), М. Попович, В. Верстюк, Н. Яковенко]. – Нью-Йорк : Росс, 2004. – С. 1171–1188.
54. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года // Архив русской революции. – Берлин, 1922. – Т. I. – С. 288–294.
55. Нова рада. – 1918. – № 47. – 2 квітня.

V. Skalsky

GOVERNMENT AGENCIES IN THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (NOVEMBER 1917 – APRIL 1918)

The article elucidates the status of the government agencies of the Ukrainian People's Republic through November 1917 to April 1918. The author points that the state apparatus executed its responsibilities within the difficult conditions of the world war and revolutionary upheaval.

Keywords: *Ukrainian People's Republic, Tsentralna Rada, Third Universal, Rada of Ministry, General Secretariat, Commissar, People's Board.*

УДК 94:338.48-32(477)]“1919/1936”

Сосніна Катерина

ЕКСКУРСІЙНО-ТУРИСТИЧНА СПРАВА В УСРР (1919–1936)

У статті окреслено основні етапи розвитку екскурсійно-туристичної справи в УСРР з 1919 по 1936 р. На основі архівних матеріалів зроблена спроба охарактеризувати основні тенденції розвитку галузі.

Ключові слова: *екскурсійно-туристична справа, екскурсії.*

Екскурсійно-туристична справа в СРСР мала характерні риси, які якісно вирізняли її серед відповідних структур в інших країнах: радянський туризм мусив бути доступний кожному та слугувати цілям військової підготовки громадян [14, с. 120]. Ці характеристики радянського туризму та екскурсій властиві всьому періоду існування Радянського Союзу, точніше риториці радянської влади стосовно окреслених галузей життя суспільства. Попри зацікавлення дослідників у радянській сфері відпочинку та виховання конкретні механізми організації та проведення екскурсій і туристичних подорожей є недослідженими, особливо якщо ми виходимо за територію центральних областей Союзу. Серед праць, присвячених розвитку та особливостям радянської системи екскурсій і туризму, треба

відмітити дослідження Дайан Конкер [13, 14], Анни Горсуч [14], Григорія Усискіна [3], Френсін Хірш [12]. Проте в них окреслено лише загальну картину розвитку структур екскурсійної справи та туризму в СРСР, а їхня специфіка в республіках залишається поза увагою дослідників. У цій статті робиться спроба на основі архівних матеріалів висвітлити особливості екскурсійно-туристичної справи в УСРР протягом 1919–1936 рр.: установи, їхні функції та завдання.

У становленні екскурсійно-туристичної справи та формуванні її специфіки на теренах СРСР протягом 1920–1930-х рр. можна виокремити два етапи. Перший етап (1919–1926) характеризується поширенням масового науково-культурного руху в СРСР на хвилі боротьби за освіту та

культуру радянського суспільства. Другий – охоплює період часу від утворення в 1926 р. спеціалізованої установи – Об'єднаного екскурсійного бюро – і до ліквідації екскурсійно-туристичної справи в СРСР як окремої структури в 1936 р. З 1928 р. справами екскурсій і туризму опікувалось акціонерне товариство «Радянський турист». До 1941 р. екскурсійно-туристична діяльність була підконтрольна профспілкам, а самодіяльний туризм став напрямом роботи Всесоюзного комітету у справах фізичної культури та спорту [3]. Окреслені етапи розвитку екскурсійно-туристичної справи в СРСР збігаються зі змінами в політичному та соціальному курсах радянської влади: від ідеї всебічної освіти та підвищення культурного рівня населення в перші роки влади до використання екскурсій і туризму в цілях ідеологічного виховання, фізичної підготовки населення та соціалістичного будівництва від початку першої п'ятирічки. Прийнятий у Москві тип організації екскурсійної справи був узятий за взірця у республіках.

Екскурсійно-туристична справа в УСРР протягом 1920–1930-х рр. також мала низку особливостей, спричинених уже згаданими змінами місця екскурсій і туризму у сферах виховання та відпочинку внаслідок політичних і соціальних змін. Це, звичайно, не могло не вплинути на організаційне оформлення. Протягом 1920–1930-х рр. організацією екскурсійної справи в УСРР керували такі установи: Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти УСРР (далі – ЕВМ), 1919–1928 рр., Українське мішане пайове екскурсійне товариство (далі – УМПЕТ), 1928–1930 рр., Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій (далі – Укртуре), 1930–1936 рр. Відповідно до цього та характерних особливостей кожної зі згаданих структур можемо виокремити три етапи в процесі оформлення екскурсійно-туристичної справи в УСРР: екскурсійна справа як складова системи політосвітніх установ, як самостійна галузь та установа, як компонент всесоюзної системи пролетарського туризму.

Екскурсійна робота на всесоюзному рівні була частиною повноважень Народного комісаріату освіти, а саме – складовою шкільного виховання [3]. Більшовицькі теоретики екскурсійної справи М. П. Анциферов та І. М. Гревс бачили сенс екскурсій в активному пізнанні світу, в наочності як протиставленні паперовій теорії [2, с. 239–242]. Такі характеристики екскурсій добре пасували саме системі шкільної освіти. Розпочавшись з організації кількох екскурсійних станцій під Петроградом, уже в 1919 р. було створено всесоюзну мережу музейних та екскурсійних структур [3]. Створена в умовах

формування нової радянської держави та наслідків громадянської війни структура мала низку особливостей. По-перше, екскурсійна діяльність у СРСР спиралася на кадри школи та її ресурси [3]. По-друге, повоєнна розруха, боротьба з голодом значно обмежували простір і кошти для проведення екскурсій. По-третє, екскурсії були прив'язані до краєзнавства. Тому певний час екскурсійна справа була одночасно одним з напрямів роботи як Центрального бюро краєзнавства, так і Екскурсійно-виставочно-музейного відділу, що підпорядковувались Народному комісаріату освіти [3].

Питання організації музеїв, виставок, екскурсій видавались нагальними в контексті підвищення освітнього рівня населення, але окреслені проблеми розбудови радянської держави не могли не відбитись на їхній організації. Для того, щоб охопити й координувати основні напрями культурної та політичної освіти, з 1920 р. при Головполітосвіті почав діяти Екскурсійно-виставочно-музейний відділ [1, с. 45], а у 1922 р. ідея єдиної мережі політустанов була розроблена в «Положенні про єдину мережу екскурсійно-виставково-музейних установ УСРР» (ЕВМ) [4, с. 18–22]. Відповідно до нього розрізнені установи зорганізовувалися в єдину систему, а провідним центром політичної освіти ставав клуб та клубна робота. Особлива увага приділялась методичним завданням установ ЕВМ та їхньому значенню для політичного виховання радянських громадян [4, арк. 19]. Тому мережа установ чітко прописувалась і вибудовувалась на шести рівнях, а саме: місцевого клубу, району, міста, губернії, області, всеукраїнських установ екскурсійно-виставково-музейного підвідділу Відділу пропаганди Головполітосвіті [4, с. 18–22].

Структура власне екскурсійних установ виглядала так: екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні комуни, екскурсійні станції, екскурсійні бюро, Всеукраїнська екскурсійна база, Всеукраїнська екскурсійна комуна [4, с. 20]. Установи та пам'ятки, цікаві для екскурсійного використання, мали бути зареєстровані, розроблені та включені в екскурсійні маршрути місцевого й регіонального значення. Відповідно до важливості та кількості об'єктів екскурсій організовувались екскурсійні установи різного рівня [4, с. 20].

Уявлення про конкретну роботу системи установ ЕВМ дають звіти про роботу осередків різного рівня з регіонів. Так, повідомлення з музеїв Миколаєва [6, с. 62] та Одеси [6, с. 4] за 1925–1926 рр. фіксують зацікавлення екскурсантів, а робітники музеїв прогнозують збільшення відвідувачів у разі потрібного фінансування. Натомість пояснювальна записка адміністрації

По-третє, усі послуги УМПЕТ були платними: учасники екскурсії мали оплачувати вартість подорожі та обслуговування екскурсійною базою [11, с. 343]. Протягом першої половини 1928 р. на різних відрізках залізниць УСРР були прийняті рішення про встановлення пільгових тарифів для екскурсантів: пільги для організованих груп коливались від 25 % до 50 % залежно від відрізка залізниці та розміру групи [11, с. 158]. Особливості цінової політики екскурсійної бази залежали від того, чи екскурсія організована, чи це «самотьок» – неорганізовані в групу відвідувачі, які не мали екскурсійного посвідчення та не попередили екскурсійну базу заздалегідь. Розцінки встановлювались для організованих груп відповідно до поділу на три категорії:

- 1) учні, червоноармійці, піонери;
- 2) робітники, службовці;
- 3) інші [11, с. 343].

Питання оплати послуг екскурсії були тісно пов'язані із системою розподілення пільгових квитків. На початку 1929 р. в УСРР була встановлена система розподілу пільгових квитків. На екскурсійні маршрути попередній запис проводили таким чином: установи масової профосвіти, школи соціального виховання, установи політосвіти подавали заявки через відповідні окружні інспектури народної освіти, ВНЗ надсилали заявки безпосередньо до УМПЕТ. Після попередньої оплати давалася санкція на видання пільгових квитків [11, с. 392]. Такий порядок розподілу пільгових квитків указує на аудиторію, на яку були розраховані екскурсії: молодь, діти, робітники та селяни [11, с. 352].

Серед найпопулярніших місць для екскурсії значились Дніпрельстан, Харків [11, с. 342], промислові об'єкти Донбасу, Москва, Ленінград, Кавказ [7, с. 66–67]. Чернігів, Полтава, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Умань, Кам'янець-Подільський також приваблювали екскурсантів [7, с. 485]. Попит на екскурсії до названих міст у травні 1929 р. вплинув на порядок денний УМПЕТ: серед перших завдань було визначено організацію в названих містах екскурсійних баз і відкриття агентурних пунктів [7, с. 485].

Із розширенням мережі екскурсійних установ з'явилися деякі труднощі у взаємних розрахунках між керівними екскурсійними органами союзних республік та УМПЕТ. Виходячи з цього, в операційному плані Українського екскурсійного товариства на 1929–1930 рр. було затверджено пропозицію про утворення координаційного органу – Всесоюзної екскурсійної ради, членами якої були б усі екскурсійні організації Радянського Союзу [1, с. 51]. Президія ради мала здійснювати загальне керівництво і конкретно вирішувати питання стандартизації обслуговування екскурсійних організацій, взаєм-

них розрахунків між ними тощо [1, с. 51]. Важливість діяльності Всесоюзної екскурсійної ради для УМПЕТ полягала, з одного боку, в тому, що відпала потреба мати власні філії за межами України [1, с. 51], а з другого – утворення всесоюзного координаційного органу свідчило про збільшення контролю за сферою екскурсій з боку влади.

Для кращого координування та контролю над екскурсійними установами всіх республік Рада народних комісарів СРСР 8 березня 1930 р. прийняла постанову про створення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму та екскурсій [1, с. 51]. На офіційному рівні це пояснювалось швидким зростанням неорганізованого туризму та екскурсій. Але дійсним поштовхом до змін стало обговорення на початку 1929 р. недоліків організованого туризму порівняно з добровільним, «диким». Ініціатором обговорення був ЦК ВЛКСМ. У результаті 30 листопада 1929 р. створено масову туристичну добровільну організацію Товариство пролетарського туризму РСФСР як альтернативу «Радянському туристу». Від 1928 р. «Радянський турист» був центральною установою на теренах РСФСР, яка опікувалась питаннями екскурсій і туризму [3]. Модель, прийнята в РСФСР, стала зразком для всесоюзної та республіканських систем екскурсійно-туристичної справи.

Товариство пролетарського туризму не заперечувало та не відкидало організовані подорожі, але розглядало їх як одну із форм туризму. До того ж добровільний, «дикий» туризм був дешевший і доступніший за туризм організований. Товариство пролетарського туризму швидко набуло популярності, бо господарське обслуговування в ньому контролювали громадські організації, а апарат комплектувався із прихильників туризму. Натомість «Радянський турист» розглядав туризм як комерцію. У результаті численних дискусій на рівні агітмасового відділу ЦК ВКП(б) добровільне товариство було визнано найкращою формою об'єднання туристів. Задля кращого контролю над всіма галузями та напрямками туризму в усіх республіках було прийнято рішення про об'єднання акціонерного товариства «Радянський турист» і Товариства пролетарського туризму у Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму та екскурсій [1, с. 51]. Воно організовувалось на основі добровільного членства робітників та участі в ньому центральних і місцевих державних установ та підприємств. Основними завданнями товариства визначались такі: максимальний розвиток туристичного руху й політичне керівництво ним, організація господарського та культурного обслуговування туристичного руху, організація будь-яких видів і форм туристичної та екскурсійної

роботи [10, с. 185]. Згідно з цим рішенням усі державні установи, які входили до акціонерного товариства «Радянський турист», повинні були ввійти до нового Товариства [3].

Створення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму спричинило зміни в організації екскурсійно-туристичної справи на рівні республік. 26 березня 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив Постанову «Про організацію Товариства пролетарського туризму та екскурсій» [10, с. 139]. Уже 2 липня 1930 р. РНК УСРР прийняла рішення про затвердження Всеукраїнського товариства пролетарського туризму та екскурсій і про передачу в його повне користування матеріальної бази УМПЕТ [10, с. 139]. Згодом було прийнято статут Товариства, у якому декларувалось, що туризм – «це цілком самодіяльна мандрівка, що забезпечує культурне використання трудового відпочинку» [10, с. 139]. Відповідно до статуту Українського товариства пролетарського туризму структура товариства виглядала так: осередок при фабриці, заводі, навчальному закладі, установі (не менше 5 осіб) – міська, округова, районна філія – Центральна рада товариства [10, с. 143].

Створення Всесоюзної організації добровільного пролетарського туризму передбачало функціонування маршрутів по різних республіках СРСР. У маршрутах на 1931 р. міста Криму, Харків, Київ стали складовою маршрутів по всьому Союзу, що говорить про інтерес туристів до них. Треба відзначити й наявність розроблених маршрутів по УСРР: Одеса, Вінниця, Кам'янець-Подільський стають цікавими для екскурсій та туризму [10, с. 251]. Укритуре, окрім прямих обов'язків організації туризму та екскурсій, мало завдання покращення техніки ту-

ризму, воєнізації туризму з метою сприяння обороні СРСР та розвитку краєзнавства, що можна пояснити політичним курсом радянської влади початку 1930-х років [10, с. 140].

Діяльність Товариства пролетарського туризму перервалася досить несподівано. У квітні 1936 р. Президія ЦВК СРСР вирішила, що подальший розвиток туризму в рамках добровільного товариства є недоцільним, і прийняла постанову про його ліквідацію [3]. Усе майно товариства передавалося Всесоюзній центральній раді профспілок СРСР, де створювалося Туристсько-екскурсійне управління для здійснення маршрутів за путівками [3]. Керівництво самодіяльним туризмом доручалося Всесоюзній раді фізичної культури при ЦВК, яка 21 червня 1936 р. була реорганізована у Всесоюзний комітет у справах фізичної культури та спорту [3].

Отже, протягом 1920–1930-х рр. екскурсійно-туристична справа в УСРР пройшла шлях від незначного проекту до всесоюзної організації. Під впливом політичного курсу та державних інтересів форми і методи роботи екскурсійної справи змінювались. На початку аналізованого періоду екскурсії були лише частиною комплексу політосвіти, а вже в 1930-х рр. екскурсії стали радше складовою туристичних подорожей, ніж окремою галуззю. Але з огляду на специфіку екскурсійна справа використовувалася владою для здійснення політичного курсу на модернізацію радянського суспільства, освітньої та політосвітньої кампаній. Протягом років змінювалися структура та акценти в політичному курсі партії, збільшувалася кількість маршрутів екскурсій, але незмінним залишалося використання владою специфіки екскурсій у цілях політичного виховання та зміни світогляду.

1. Історія екскурсійної діяльності в Україні : [навч. посіб.] – К. : Кондор, 2009. – 166 с.
2. Плагтенборг Ш. Революция и культура : Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плагтенборг / [пер. с нем. И. Карташевой]. – СПб. : Журнал «Нева», 2000. – 416 с.
3. Усыскин Г. С. Очерки истории российского туризма / Г. С. Усыскин. – СПб. : Издательский торговый дом «Герда», 2000. [Електронна версія].
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 884.
5. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 406.
6. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 750.
7. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8124.
8. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8183.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8184.
10. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8186.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 10261.
12. Hirsch F. Empire of nations : ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union / F. Hirsch. – Ithaca and London : Cornell University Press, 2005. – P. 357.
13. Koenker D. P. Travel to Work, Travel to Play : On Russian Tourism, Travel, and Leisure / D. P. Koenker // Slavic Review. – 2003. – Vol. 62. – № 4. – P. 657–665.
14. Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism / [ed. by Anne E. Gorsuch, Diane P. Koenker]. – Cornell University Press, Ithaca and London, 2006. – P. 313.

K. Sosnina

ORGANIZATION OF TOURISM AND EXCURSIONS IN THE UKRAINIAN REPUBLIC (1919–1936)

The article analyses the main stages in the development of the Soviet system of excursion and tourism organization during 1919–1936. Drawing from archival evidence, the author explores the main tendencies in this sphere.

Keywords: *excursions and tourism system, excursions.*